

Ulrike Hascher-Burger

Liedboeken en kerkzang

in: Arno Fafié, Tony Lindijer, Alice Nederkoorn (red.): *400 jaar Lutherse Kerk Haarlem*. Haarlem (Spaar en Hout) 2015, p. 153-162.

In de lutherse kerkdienst werden anders dan in calvinistische diensten van begin af aan niet alleen psalmberijmingen, maar ook geestelijke liederen gezongen. Lutherse gezangboeken zijn daarom echte liedboeken en geen psalmboeken. Toen ook hervormde liedbundels ontstonden, waren deze uitsluitend voor huisgebruik bedoeld – in de kerkdiensten mochten immers alleen berijmde psalmen en cantica, bijbelse liederen dus, worden gezongen. Lutherse liedboeken daarentegen waren altijd bedoeld voor gebruik in huis en kerk. In Nederland werden dan ook veel meer lutherse liedboeken gedrukt dan hervormde liedbundels. Een aantal van deze lutherse uitgaven ligt nog steeds in de Evangelisch-Lutherse Kerk in Haarlem. Uiteraard zullen er ook hier veel meer liedboeken in gebruik geweest zijn, maar in mijn artikel zal ik me beperken tot de gezangboeken die nu in de kerk bewaard zijn gebleven.

Liedbundels in de Evangelisch-Lutherse Kerk Haarlem

Naast het *Liedboek van de kerken* (1973) en uiteraard het *Liedboek* van 2013 zijn er in de lutherse kerk nog verschillende oude liedboeken bewaard die misschien niet allemaal bij de gemeente in gebruik waren, waaronder vier liedboeken van buiten de lutherse kerk: twee Nederlands-hervormde bundels, een doopsgezind liedboek en een Duits liedboek van de Landeskirche Hannover. Naast deze buitenlutherse muziekboeken zijn er echter behalve zes jeugdlidboeken uit de 20^e eeuw ook elf liedboeken uit de lutherse traditie in de kerk bewaard gebleven:

- *Christelijke gezangen voor de Evang. Luthersche gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam/Haarlem/Groningen 1826 en 1861.
- *Christelijke Gezangen voor de Evang. Luthersche Gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden, benevens een vervolg, bijgevoegd in 1850*, Amsterdam/Haarlem/Groningen 1871.
- *Christelijke Gezangen der Hersteld-Evangelisch Luthersche Gemeenten in Nederland*. Amsterdam 1875 (Eerste druk 1854)
- *Christelijke Gezangen uitgegeven door en voor rekening van de Synode der Evang.-Luth. Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*. Amsterdam/Haarlem/Groningen 1886.
- *Vervolgbundel van de Godsdienstige Liederen uitgegeven door en voor rekening van den Nederlandschen Protestantenvond*. Amsterdam/Haarlem/Groningen 1920
- *Christelijke Liederen verzameld en uitgegeven van wege het Nederlandsch Luthersch Genootschap voor in- en uitwendige zending*. Amsterdam/Haarlem/Groningen 1925 en 1932 (eerste druk 1904).
- *Liederenbundel ten dienste van de Algemeene Vereeniging van vrijzinnige Lutherschen in Nederland*, Amsterdam/Haarlem 1944 (de ‘Zwanenbundel’).
- *Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk*, Amsterdam 1955.

Het oudste lutherse liedboek echter is in privébezit van Alice Nederkoorn: een in leer gebonden exemplaar van *Het boek der Psalmen nevens Christelijke gezangen ten gebruike der Gemeente toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelijdenis* [...], Amsterdam 1779. Dit lijvige zangboek van rond 970 pagina's is de zogenoemde ‘Consistoriale uitgave’.

De 150 psalmen staan vooraan, daarna volgen 165 gezangen en tot slot een ‘kerkboek’, een verzameling van teksten en formulieren voor de kerkdienst. Deze psalmen werden niet zoals in de hervormde traditie op de melodieën van het Geneefse psalter gezongen, maar op melodieën uit de Duitse lutherse liedtraditie. Ook de psalmteksten behoren niet aan de hervormde traditie toe, maar waren nieuwe vertalingen zoals met trots wordt vermeld in het berijmde voorwoord aan het adres van de vier verantwoordelijken voor ‘*de nieuwe psalm- en gezang-beryming*’:

*‘Gaf waare Christendeugd u ’t zuiverst vergenoegen,
Vond ge in’t geheiligd werk uw’ hoogsten lust en vreugd,
Was edle menschenmin, in’t yvrig letterploegen
En ’t zorgen voor Gods Kerk, het doelwit uwer deugd,
Nooit blonk ze in voller glans, nooit is ze meer gebleken,
dan sints ze bezig was aan’t nieuw gewyd Gezang,
Dat reeds voor ’t oude rym, ’t welke kriede van gebreken,
Met vreugd wierd ingevoerd, gebruikt word zonder dwang.
Gantsch Luthers Kerk gemeente erkent uw yvrig poogen,
Daar zy door uw bestier dit pronkjuweel ontving:
Zo lang dit werk haar ziel tot God houd opgetoogen,
Zo lang blyve ook uw naam by haar in zegening!
[...]*’

Volgens de *Aanwyzing* voorin was het boek bedoeld voor zowel de zangers in de kerk als ook voor instrumentalisten. Genoemd worden er naast het orgel ook klavecimbel, fluit en viool. Er wordt met klem op gewezen dat ‘*men aangaande het Orgel en Clavecimbaal zo verre moet gevorderd zyn, om by ’t speelen van ieder Psalm en Gezang een geschikte Bas te kunnen formeren.*’ De liederen zijn weliswaar voorzien van een eenstemmige melodie, maar van de organist of klavecimbelspeler werd verwacht dat hij die ter plekke meerstemmig kon begeleiden.

De ‘Zwanenbundel’ (1944) en het *Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk* (1955): een vergelijking

Liedboeken zijn spiegels van de kerkgeschiedenis. Taalgebruik en liedkeuzes veranderden samen met theologische inzichten. In het voorwoord van de *Christelijke gezangen – een vervolg* uit 1871 wordt uitgelegd: ‘*Ten derde, ook met betrekking tot de opgeklaardheid en zuiverheid der denkbeelden, zijn thans bestaande Gezangboeken, voor een groot gedeelte, ver ten achteren.*’

Twee liedboeken uit de 20^e eeuw, de *Liederensbundel ten dienste van de Algemeene Vereeniging van vrijzinnige Lutherschen in Nederland*, de zogenoemde ‘Zwanenbundel’ uit 1944, en het *Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk* dat al elf jaar later verscheen, laten de situatie vlak voor en vlak na de hereniging van de Hersteld Evangelisch-Luthers Kerk met de Evangelisch-Lutherse Kerk zien. De ‘Zwanenbundel’ – zo genoemd naar het gouden zwaantje dat is afgebeeld op de kaft aan de voorkant en op de rug – is een liedbundel voor de vrijzinnige gemeenten binnen de lutherse kerk. Toen in 1952 de hersteld-lutherseren weer met de Lutherse Kerk werden herenigd, was er behoefte aan een nieuw luthers liedboek. Dit werd drie jaar later gepresenteerd als teken van de herwonnen eenheid van de lutherse kerk en een versterkte lutherse identiteit.

De 'Zwanenbundel' uit 1944

Dit liedboek is een 'oecumenische' bundel in die zin, dat hij bedoeld was voor drie verschillende kerkgenootschappen. Lutheranen, Doopsgezinden en de Remonstrantse Broederschap spanden samen voor de uitgave van drie nagenoeg identieke gezangboeken: *Liedererbundel ten dienste van de Remonstrantsche Broederschap* (1943), *Liedererbundel ten dienste van de Doopsgezinde Broederschap* (1944) en *Liedererbundel ten dienste van de Algemeene Vereeniging van Vrijzinnige Lutherschen in Nederland* (1944). Deze bundels werden uitgegeven door de Nederlandsche Protestanten Bond, het was een liedboek voor de "niet-dogmatische Kerken" zoals in het voorwoord staat vermeld. Daar wordt de verbondenheid tussen de verschillende vrijzinnige stromingen benadrukt, die nu haar uiting vindt in een gemeenschappelijk liedboek: 'Op deze wijze werd de mogelijkheid geopend, tot de uitgave van, voor elk deel der deelnemenden groepen, een afzonderlijk kerkboek, waarin toch ook de geestelijke saamhorigheid dezer groepen op gelukkige wijze tot uitdrukking zou komen.'

Het overgrote deel van dit zangboek, namelijk de liederen 1-250, de gebeden en de verantwoording van de *commissie tot samenstelling van dezen bundel*, is identiek voor alle drie kerkgenootschappen. Echter in de 'Zwanenbundel' is nog een overzicht van de liturgie opgenomen, die bij de doopsgezinden ontbreekt. En in de doopsgezinde bundel staan achter lied 250 nog eens 50 liederen uit de doopsgezinde traditie, waaronder zelfs liederen van Ludwig van Beethoven en Friedrich Silcher.

Het liedboek begint met een verzameling van gebeden, gevolgd door 250 liederen gerangschikt op onderwerp: *Lofprijzing, Verlangen naar God, Verootmoediging, Geloof en vertrouwen*, en een kleine afdeling *Kerkelijk jaar*. Ook een aantal psalmberijmingen is opgenomen, maar niet de complete psalter. De psalmen staan niet apart maar naar inhoud verdeeld tussen de liederen in. Het valt op dat ze niet gecombineerd zijn met de Duitse melodieën zoals in eerdere bundels, maar met die van de Geneefse Psalter uit de hervormde traditie. Uit een overzicht aan het einde van dit liedboek wordt duidelijk dat ook maar liefst de helft van de liederen gedeeltelijk of helemaal identiek is met liederen uit de hervormde liedbundel van 1938. De oecumenische opzet van dit liedboek reikt dus verder dan de drie vrijzinnige kerkgenootschappen en maakt zelfs een opening naar de hervormde kerk.

De 'Zwanenbundel' bevat veel liedgoed uit de Nederlandse traditie: liederen uit *Valerius' Gedenckclank* (1626), maar ook van eigentijdse componisten zoals Johanna Wagenaar en Adriaan C. Schuurman, beiden lid van de liedboek commissie. Ook de 18^e en 19^e eeuw is goed vertegenwoordigd met Cornelis de Pauw, Johannes Gerardsz. Bastiaans en Julius Röntgen. Van Maarten Luther is in feite maar een lied opgenomen: *Een vaste burcht is onze God*, in twee tekstversies. Van het lied *Midden in het leven zijn we door de dood omvangen* is alleen de eerste strofe opgenomen. Dit couplet werd niet door Luther geschreven, maar is in feite een vertaling van de middeleeuwse Latijnse antifoon *Media vita in morte sumus*.

Kort samengevat is dit een brede bundel voor vrijzinnige kerken in Nederland, met een sterk Nederlands en een zwak luthers accent. Het is daarom begrijpelijk dat met de hereniging van herstellende en vrijzinnige lutheranen een nieuw liedboek wenselijk was, een liedboek dat de lutherse eenheid en identiteit weer sterker naar voren bracht.

Het Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk (1955)

Het *Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk* werd in 1955 uitgegeven in Amsterdam, in opdracht van de "Synode der evangelisch-lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden." Men kon niet meer doorgaan met de 'Zwanenbundel', maar men wilde ook niet meer aansluiten bij het oude lutherse liedboek van 1904, de 'Genootschapsbundel', die tientallen jaren steeds weer opnieuw werd gedrukt. Als reden voor een nieuw liedboek wordt in het voorwoord de herwonnen eenheid van de lutherse kerk genoemd:

‘Immers, wij mogen ook het tot stand komen van ons nieuwe gezangboek zien als een gevolg van de theologische bezinning in onze Kerk gedurende de laatste tien jaren, zoals deze o.a. uitdrukking gevonden heeft in de nieuwe Kerkorde. Dit wettigt het vertrouwen, dat het nieuwe gezangboek door de gehele Kerk aanvaard zal worden, zodat ook daarin haar eenheid openbaar wordt [...] Wij zien nu de mogelijkheid geopend, dat de periode, waarin een verscheidenheid van gezangboeken in de eredienst onzer gemeenten gebruikt werd, wordt afgesloten.’

Een andere reden was de liturgische herbezinning die in Nederland na de oorlog ook binnen de lutherse kerk steeds meer voet aan de grond kreeg. Deze ontwikkeling ging gepaard met een nieuwe bloei van de kerkmuziek, waarin lutheranen zoals de kerkmusicus Willem Mudde een voorvechtersrol vervulden. Het streven was om terug te keren naar de oorspronkelijke lutherse liturgie zoals die in de omgeving van Luther werd gevierd. Deze liturgie werd nog aangehouden in de oudste lutherse liedboeken uit de 16e eeuw, maar had onder hervormde invloed al snel plaats gemaakt voor een liturgie met een vrij sober karakter. Samen met de eenheid van de lutherse kerk werd ook een specifiek lutherse identiteit herwonnen, uitgedrukt in de vorm van een eigen lutherse liturgie gestoeld op het reformatorisch verleden van de 16^e eeuw. In de verantwoording van de liturgische commissie aan het einde van het liedboek (p.378) wordt dit zo uitgedrukt: *‘De structuur van dit boek is bepaald door het in de hedendaagse Lutherse kerken waarneembare streven terug te keren tot het liturgisch karakter van het oorspronkelijk reformatorisch gezangboek.’*

Evenals in de ‘Zwanenbundel’ is ook hier de liturgie van de zondagse dienst afgedrukt, aangevuld met het grote Kyrie en Gloria. Daarna volgen 296 liederen, waarvan 239 liederen lutherse psalmliedereren zijn, gevolgd door 35 psalmen in de Statenberijming van 1773 met de melodieën van het Geneefse psalter. Dit is in 1955 al een tamelijk oude berijming. Er werd bewust hiervoor gekozen omdat er nog geen oecumenische berijming ter beschikking stond, deze kwam pas met het *Liedboek voor de kerken* in 1973. Kennelijk bestond bij de lutheranen wel de behoefte om ook een aantal Geneefse psalmen te kunnen zingen.

Conform de nieuwe liturgische ontwikkelingen binnen de lutherse kerk is het gezangboek uit 1955 opgebouwd volgens het liturgisch jaar, beginnend met Advent en eindigend met “Einde van het Kerkjaar”. Daarna volgen de “liturgische stukken”, Ordinariumsgezangen zoals Kyrie en Gloria en een paar gezangen voor het getijdengebed. Veertien psalmliedereren uit de lutherse traditie staan in een groep bijeen na deze “liturgische stukken”, voor een aantal liederen voor de casualiën.

De herbezinning op lutherse liturgische wortels had ook een duidelijke versterking van het aandeel Duitse lutherse liederen tot gevolg. Er staan veel vertalingen van Duitse kerkliederen in het *Gezangboek*, en ook zijn er veel Duitse melodieën gekozen. Het lied *Beveel gerust uw wegen* bij voorbeeld staat in de ‘Zwanenbundel’ met een melodie van de Haarlemse stadsorganist en componist Johannes Gijsbertus Bastiaans (1812-1875), in het *Gezangboek* uit 1955 met die van Bartholomäus Gesius, een Duitse componist en cantor uit de 16^e eeuw, en in het *Liedboek voor de kerken* uit 1973 weer met de melodie van Bastiaans. Andersom staan in het *Gezangboek* maar acht liederen van Bastiaans, tegenover zestien in de ‘Zwanenbundel’. De herbezinning op het Duits-luthers muzikaal erfgoed is ook af te lezen aan het aantal liederen van Maarten Luther: anders dan in de ‘Zwanenbundel’ zijn in het *Gezangboek* 23 liederen van de reformator opgenomen. Ook het hoge aantal liederen van de bekende Duitse dichter en dominee Paul Gerhardt wijst in dezelfde richting: veertien in het *Gezangboek* tegenover drie in de ‘Zwanenbundel’.

Het kerklied in de liturgie

Eeuwenlang was de liturgie in de lutherse kerken in Nederland vrij sober en werd er vrij weinig gezongen. Paul Estié stelde in zijn bijdrage in de bundel *Psalmzingen in de Nederlanden* (p. 71): ‘Onder invloed van de gereformeerden hield zij [=de Antwerpse gemeente] zich aan een eenvoudige liturgie, een preekdienst waarin de gemeentezang diende ter omlijsting van de preek die de centrale plaats innam. Hiermee vestigde ze een traditie, die in de Nederlandse lutherse gemeenten pas in de loop van de twintigste eeuw zou worden doorbroken.’

Er werden in een dienst weliswaar minder liederen gezongen dan vandaag, maar wel telkens alle strofen. De zang kon dan een hele tijd duren als het een lied met veel coupletten was. Bovendien werd er ook nog voor begin van de kerkdienst en tijdens het avondmaal gezongen. In Amsterdam begon in de 19^e eeuw elke ochtenddienst met een half uur zingen. Hoewel de liturgie sober was stonden lutheranen bekend om hun mooie kerkzang. Wat dat precies inhield is niet duidelijk, maar mogelijk brulden lutheranen minder hard bij het zingen dan hervormden tot in de 18^e eeuw. Immers, in calvinistische kringen was men toen ervan overtuigd dat de diepte van het geloof was af te lezen aan het volume van de zang. Diensten op hoogtijdagen en herdenkingsdiensten werden in lutherse kerken opgeluisterd met instrumentale muziek en koormuziek, waar zelfs pauken en trompetten klonken. Anders dan in hervormde diensten was in lutherse diensten het begeleiden van de gemeentezang op muziekinstrumenten, niet alleen op het orgel, toegestaan.

Een aantal lutherse liedboeken bevat ook een eigentijds overzicht over de liturgie. In het liedboek uit 1932 bevindt zich een losse liturgiebijlage uit 1935. Daaruit wordt duidelijk dat inderdaad tot in de 20^e eeuw in een gewone zondagochtenddienst alleen drie liederen werden gezongen: aan het begin van de dienst, voor de preek en na de collecte. Nog in 1935 werd er kennelijk geen slotlied gezongen.

Volgens een liturgie die een Haarlems gemeentelid voorin de ‘Zwanenbundel’ geplakt heeft, zingt de lutherse gemeente ook in 1944 maar drie keer: meteen achter het inleidend orgelspel, na de collecte en direct voor de gebeden. Hier wijkt de Haarlemse liturgie kennelijk iets af van de liturgie die door de drukker is opgenomen: volgens deze ‘officiële’ versie werd niet na de collecte en voor de gebeden, maar na de schriftlezing en voor de zegen gezongen.

Ook al werden nog in de eerste helft van de 20^e eeuw weinig kerkliederen in een dienst gezongen, toch kwam er langzamerhand beweging in de sobere liturgie. In Haarlem werd in het begin van de 20^e eeuw al voorzichtig geëxperimenteerd met een enkele liturgische dienst zonder lange preek.

In het liturgievel uit 1935 is weliswaar al een basis aan wisselzangen afgedrukt: Halleluja, het einde van het Gloria en de Groet met antwoord, maar in de vrijzinnige ‘Zwanenbundel’ van 1944 ontbreken deze wisselzangen. Een brede liturgische vernieuwing kwam pas na de Tweede Wereldoorlog tot stand, toen men besloot om terug te keren naar het liturgische voorbeeld van de gemeente van Maarten Luther. Er werd een gezongen Ordinarium ingevoerd met gregoriaanse melodieën in wisselzang tussen predikant en gemeente. Deze liturgie, die vandaag nog wordt gebruikt in de lutherse eredienst, is voor het eerst opgenomen in het liedboek van 1955.

De overgang van de ‘Zwanenbundel’ uit 1944 naar het *Gezangboek* uit 1955 markeert in liturgisch-muzikaal opzicht een totale omwenteling van de zondagse dienst. Met de nieuwe bundel werd de moderne lutherse liturgie, gestoeld op de reformatorische uit de 16^e eeuw, officieel ingevoerd en is tot vandaag in gebruik.

Een verdwenen kerkmusicus: de voorzanger

Naast organisten en de gemeente waren nog andere muzikanten actief in de liturgie: de voorzanger en het koor. Volgens een lijst in *De archieven van de Evangelisch Lutherse Gemeente Haarlem* waren in de lutherse kerk in Haarlem tussen des jaren 1652 en 1890 negentien voorzangers actief (zie bijlage). Zij vervulden deze functie soms vele jaren lang. Het langst was Christiaan Petri in dienst, bijna vijftig jaar (van 1823 tot 1872). In deze tijd was hij ook nog bijna veertig jaar koster (1834-1872). Andere voorzangers hielden het blijkbaar nog geen jaar vol, zoals Johannes Leurs (1674) en Pieter Elsmeer (1720).

Een voorzanger ging de gemeente voor bij de kerkzang. Maar hij had nog andere taken zoals te lezen is in de akte van aanstelling van Jan Bijl tot voorzanger, koster en schoolmeester in één persoon in 1754. Bij zijn omvangrijke taken hoorde niet alleen dat hij zelf onder het avondmaal zong en van Pinksteren tot september de jeugd op zondagmiddag een uur catechisatie gaf. Hij las ook elke zondag voor de preek een hoofdstuk uit de bijbel voor, bewaarde de sleutels van de kerk en was verantwoordelijk voor een grondige schoonmaak meermaals per jaar.

Voorals toe de gemeente nog zonder begeleiding van het orgel zong, had de voorzanger en grote verantwoordelijkheid. Hij gaf de toonhoogte en het tempo aan van het gezang en leerde de gemeente nieuwe melodieën aan. Toen het vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw steeds gebruikelijker werd om de gemeentezang met orgel te begeleiden, waren voorzangers en organisten samen verantwoordelijk voor een goede afloop van de gemeentezang. De plek voor de voorzanger was dan vaak naast het orgel, waar in veel historische kerken een lessenaar voor de voorzanger is aangebracht. In de lutherse kerk in Haarlem stond hij echter voorin de kerk, achter het doophek. Op een zware lessenaar lag voor hem de bijbel waaruit hij voorlas. De taak van de voorzanger was ook daarom bijzonder belangrijk omdat het tempo van de gemeentezang veel lager was dan vandaag het geval is. Waarschijnlijk werden de liederen al vanaf begin van de reformatie onritmisch gezongen. De melodieën in Nederlandse liedboeken zijn tot in de late 19^e eeuw zonder ritme opgeschreven, dat betekent dat alle noten even lang zijn. Hooguit is de laatste noot van een regel langer dan de overige. Een voorbeeld is gezang 123 in de *Christelijke gezangen der hersteld-evangelisch-luthersche gemeenten in Nederland* uit 1875. De bekende melodie van psalm 66 is hier zonder ritme in mensurale notatie geschreven, met de ruitvormige semibrevis als enige noot, en aan het einde van elke regel een middeleeuwse *custos* in de vorm van een haakje. Hiermee werd aangegeven op welke toonhoogte de melodie op de volgende regel verderging.

Toen in 1886 een nieuw liedboek uitkwam dat de liedmelodieën in een moderne ritmische notatie toonde, de *Christelijke gezangen uitgegeven door en voor rekening van de synode der evang.-luth. kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, werd in de voorrede dan ook getwijfeld of de gemeente dit wel aankon:

‘Toen zij [=de gezangboek commissie] besloot de zangwijzen in rhythmischen vorm te geven, stond het haar duidelijk voor den geest, dat velen de gemeente voor dit gezang nog niet rijp achten. Toch beschouwt zij dezen maatregel als noodzakelijk, zal den kerkgezag uit zijn staat van verval worden opgeheven. Immers de schoonheid der melodieën wordt eerst gehoord, als zij in den oorspronkelijken vorm worden gegeven, en langs dien weg alleen kan de lust tot het gezang weder worden aangewakkerd. Waar de gemeente niet aanstonds in staat is met noten van ongelijke waarde te zingen, daar zal een koor de nodige hulp moeten verlenen. Dit koor zal door vierstemmig gezang de godsdienstoefening kunnen stempelen tot een bezielend geheel [...] Mogen dan ook in dezen bundel de zangwijzen slechts eenstemmig gegeven zijn, daarmede is niet bedoeld, dat het vierstemmig gezang niet beschouwd moet worden als het ideaal, dat der gemeente voor ogen moet blijven staan.’

Ritmisch zingen wordt dus door een vierstemmig zingend koor ondersteund, niet meer door een attente en capabele voorzanger.

Vanaf 1850 waren de lutherse gemeenten druk bezig om de kerkzang te verbeteren door zangklassen op te richten. De kerkenraad van de lutherse kerk in Beverwijk betaalde in 1880 zelfs zangles voor een aantal muzikale jongeren met het doel dat ze op zondag de gemeentezang zouden kunnen steunen. Het zal dan misschien ook geen toeval geweest zijn dat de voorzanger na vele eeuwen juist op dat moment verdween waarop de melodieën in de gezangboeken ritmisch werden afgedrukt. Het zingtempo werd een stuk vlotter, versieringen van de melodieën en tussenspelen van de organist tussen de liedregels verdwenen en de gemeentezang kon vanaf het einde van de 19^e eeuw – ondersteund door orgel en koor – volstaan zonder een voorzanger.

BIJLAGE LIJST VAN VOORZANGERS, 1652-1890*

(1652)-(1666)		Henderick Jans Badde
(1666)-1673		Juriaen Jansz (Janssen)
1674		Johannis Leurs (Luers)
1675-1683	overl.	Matthijs Chuno (Cunou)
1684-1685		Jan Badde jr.
1685-1688	overl.	Claes Elsme(e)r
1688-1708	overl.	Jan Badde
1708-(1709)		Hermanus Tiggelaar
1709-(1720)		Hermanus Hedde
1720		Pieter Elsmeer
1720-1730		Hendrik Det(h)maar
1730-1754		Ernst Fredrik Wagenaar
1754-1783		Jan Bijl
1784-1796	overl.	Jan Hendrik Rinné
1796-1811	overl.	Hendrik Antonie Bouman
1812-1822		H. Niggenbruggen
1822-1823		Herman Brugman
1823-1872		Christiaan Petri
1872-1890		Frederik Willem van Eeden

* In de periode 19-9-1721 t/m 1811 en 25-6-1834 t/m 27-9-1872 was de voorzanger tevens koster. Op 3-7-1890 besloot de kerkenraad om geen nieuwe voorzanger te benoemen.

(overgenomen uit Helen van der Eem, *De archieven van de Evangelisch Lutherse Gemeente Haarlem (1593)1613-1978(1982)*. Haarlem 1992.)

Bibliografie

Akte van aanstelling van Jan Bijl als koster, voorzanger en schoolmeester (1754): Noord-Hollands Archief, akte NLHImNHA 3654-123.

Joop Boendermaker, Hans Jansen en Hans Mudde, "De lutherse traditie", in: *Het kerklied. Een geschiedenis*. Onder redactie van Jan Luth, Jan Pasveer en Jan Smelik. Zoetermeer 2001, 165-216.

Helen van der Eem, *De archieven van de Evangelisch Lutherse Gemeente Haarlem (1593)1613-1978(1982)*. Haarlem 1992.

Paul Estié, "De psalmberijmingen van de Nederlandse lutherse gemeenten", in: J. de Bruijn & W. Heijting (eindred.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden*, Kampen 1991, 67-86.

In de hof der evangelische kerkmuziek. Bloemlezing van artikelen en voordrachten van Willem Mudde, uitgegeven door A.J. Allen, Anton Happel en Hans Seinstra. Heerlen 1977

Robin A. Leaver, *Luther's liturgical music. Principles and implications*, Grand Rapids / Cambridge, U.K 2007.

Liederenbundel ten dienste van de Doopsgezinde broederschap. In opdracht van den Nederlandschen protestantenbond uitgegeven door J. Brandt & zoon – Amsterdam. Druk: Joh. Enschedé en zonen Haarlem 1944.

Jan R. Luth, „Gemeindegeseang in den Niederlanden im 16. Jahrhundert“, in: *Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden, 16. – 18. Jahrhundert*, onder redactie van Eckhard Grunewald, Henning P. Jürgens en Jan R. Luth. Tübingen 2004, p. 421-434.

Jan R. Luth, "Gemeindegeseang und Orgelbegleitung in den Niederlanden im 18. Jahrhundert“, in: *Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden, 16. – 18. Jahrhundert*, onder redactie van Eckhard Grunewald, Henning P. Jürgens en Jan R. Luth. Tübingen 2004, p. 481-498.

K.G. van Manen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid*. Zoetermeer 2011.

Martin L. van Wijngaarden: "Nederlandse lutherse liedboeken. Een gang door de tijd aan de hand van een lied van Jan van Duisberg", *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 17.1 (2014), 15-22.